

Ўзбек халки шаклланишининг кейинги, яна бир муҳим даври IX-XII асрлар ҳисобланади. X асрнинг охирида туркий этник катламнинг Мовароуннахрнинг барча ҳудудларида устунлигини таъминловчи тарихий воқеалар содир бўлди.

Аргу, тухси, карлук, чигил ва яғмо кабилалари иттифоқидаги қорахонийлар давлати юзага келиб, бу давлат 999 йили Мовароуннахрни ўз илқига киритди. Қорахонийлар давлатида карлук-чигил туркий тил лаҳжаси кенг тарқалди. Кейинчалик шу тил асосида адабий туркий тил юзага келиб, уни Махмуд Қошғарий «энг очик ва равон тил» деб атаган. Туркий тилда IX-XII асрлар мобайнида бир қатор асарлар ёзилган бўлиб, Аҳмад Юғнакийнинг (775-869) «Хибатул-хақойик» (Ҳақиқатлар тухфаси) достони, Юсуф Ҳос Ҳожибнинг (XI аср, «Қутадғу билик» (Саодатга йўлловчи билим) асари, Махмуд Қошғарийнинг машҳур «Девону лугатут-турк» асари, Аҳмад Яссавийнинг (1041-1167) «Хикматлар»и ҳамда «Ўғузнама», «Алпомиш», «Гўрўгли» каби достонлар шулар жумласидандир.

Мовароуннахр ва Хуросоннинг форсий-дарий тилида сўзлашувчи аҳолиси X асрдан бошлаб ўзини «тозик» — яъни «тожик» деб юрита бошлайди. Сомонийлар ва Қорахонийлар (IX аср ўрталаридан -1213 йилгача) дан ташқари ҳукмронлик қилган кейинги сулолалар, Ғазнавийлар (997-1187), Салжўкийлар (1040-1157), Ҳоразмшоҳ-ануштегинийлар (1097-1231) нинг барчаси туркий кавмга тегишли бўлиб, ўз вақтида нафакат Ўрта Осиё, балки Ўрта Шарқда ҳам ҳукмронлик мавқеига эга бўлганлар. Мўғуллар истилоси гарчи аҳоли бошига ниҳоятда оғир қулфатлар ва йўқотишлар олиб келган бўлса-да, тадқиқотчилар фикрича, ўзбек халқи этногенези ва ирқига деярли таъсири бўлмади.

Мовароуннахр ва Ҳоразмдан шимолда жойлашган вилоятларни, мусулмон муаллифлари Дашти Кипчок-Кипчок чўли деб аташган. Қадимданок бу ерларда асосан туркий халқлар ва турклашган мўғуллар истикомат қилар эдилар. Чингизхон босқинидан сўнг бу ерлар катта ўғил Жўчининг илқига тушган эди. Кейинчалик бу ҳудуд икки қисмга бўлиниб кетди. Жўчининг ўғли бўлмиш Шайбоннинг авлодидан бўлган Султон Муҳаммад 13 ёшида (1312-1341) Оқ Ўрдага ҳукмдор бўлади. Султон Муҳаммадга Ўзбекхон деб тахаллус берилган.

Қўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда ўлкамиз ҳудудларида энг қадимги давларда яшаган ўтроқ маҳаллий аҳоли – сўғдийлар, ҳоразмийлар, бактрийлар, саклар, массагетлар, ҳозирги ўзбек халқининг асосини ташкил этади. Тарихнинг қадимги давларида аҳоли қўп ҳолларда ўзлари яшаган жой номи билан аталган бўлиб, ўрта асрларга келиб бу номлар ўзгаради. Хусусан, Дашти Кипчок ҳудудларида яшаган туркий аҳоли Мовароуннахр ерларига келиб, бу ерда яшаётган ўтроқ аҳоли билан уйғунлашиб

кетган ва аҳоли ўз номини ўзбек деб атаган. Ўрта асрлар тарихий адабиётларида ҳам бу ном «ўзбек», «ўзбеклар» сифатида тилга олинади. Аммо, шу нарсани аниқ, Дашти Кипчок ҳудудларидан келган туркий қабилалар маҳаллий аҳоли этногенезига, урф-одат ва анъаналарига сезиларли даражада таъсир этмадилар, аксинча унинг орасига сингиб кетиб юкори даражадаги маданият таъсирида бўлдилар.

Тадқиқотчи Абдукаххор Иброҳимовнинг ёзишича, ўзбек халқи асосан икки этник қатламдан ташкил топган. Биринчи қатлам Турон-Туркистон ҳудудларида шаклланган. Иккинчи қатлам эса Волга (Итил) дарёси бўйларида тортиб, то Хоразмнинг шимоли, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларига бўлган ҳудудларда шаклланган, бу макон ўтмишда турли номлар билан, чунончи Ёлпчок дашти, Олтин Ўрда, ўзбек вилояти, ўзбек мамлакатлари, ўзбек улуси деб аталган. Халқимизнинг бу қатламини жуғрофий ўрин жиҳатидан шартли равишда шимолий қатлам деб аташ ҳам мумкин.

Хулоса қилиб айтидиган бўлсак, ўзбек халқининг этник шаклланиши узок давом этган мураккаб жараёндир. Ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий сўғдийлар, қанғлар, бактрийлар, хоразмийлар, доволликлар, саклар ва массагетлар ташкил этади. Турли даврларда бу ҳудудларга кириб келган қабилалар, элатлар ва халқлар давр ўтиши билан маҳаллий аҳолига ўз таъсирини қисман ўтказган. Ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг барча босқичларида маҳаллий аҳоли четдан келган (қелгинди) аҳолига нисбатан устун бўлган.

Бу фикримизни исботловчи далиллардан бири, кейинги уч-икки минг йил давомида Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда маҳаллий аҳолининг тили уч марта ўзгарди. Хусусан, шарқий эроний тиллар ўрнига ғарбий эроний тиллари (форс тили) ва эрамизнинг бошларидан бошлаб туркий тиллар қенг тарқала бошлади. Аммо маҳаллий халқнинг «қони», яъни генетикаси айтирли ўзгармади ва қадимий халқларга ҳос қўпгина антропологик хусусиятлар шу қунларга қадар сақланиб қелмоқда.

Ўзбек халқи қелиб қиқшининг асосини энг қадимги даврлардан бошлаб ўлкамиз ҳудудларида яшаб келган халқлар ва элатлар ташкил этган. Икки минг йил давомида маҳаллий аҳолига қелиб қўшилган туркий тилли элат ва халқлар ўзбек халқининг шаклланишида асосий тарқибий қисм сифатида қатнашган.